

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**SƏFƏVİLƏRİN ƏRDƏBİL HAKİMLİYİ VƏ QIZILBAŞ
İDEOLOGİYASI**

İxtisas: 5503.02 – “Vətən tarixi”

Elm sahəsi: Tarix

İddiaçı: **Günel Əsrəf qızı Rəhimli**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI-2022

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin “Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə)” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Tarix üzrə elmlər doktoru, professor
Zabil Həsərət oğlu Bayramov

Rəsmi opponentlər: Tarix elmləri doktoru, professor
Nisbət Cəmməmməd qızı Mehdiyeva

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Rafail Yusif oğlu Məmmədov

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Bayram Nurəddin oğlu Quliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.20 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: Tarix elmləri doktoru, professor
_____ **İbrahim Xudaverdi oğlu Zeynalov**

Dissertasiya şurasının elmi katibi: Tarix üzrə fəlsəfə doktoru dosent
_____ **Kəmalə Telman qızı Nəcəfova**

Elmi seminarın sədri: Tarix üzrə elmlər doktoru, professor
_____ **Fazil Eynulla oğlu Baxşəliyev**

I.DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan tarixinin ən qüdrətli dövrlərindən birini əhatə edən Səfəvi dövləti uzun sürən tarixi-siyasi mübarizənin nəticəsi olaraq yaranmışdır. Səfəviyyə təriqətinin Şeyx Səfiəddin İshaq tərəfindən 1300-cü ildə Ərdəbildə yaradılması Səfəvilər dövlətinin təzahürünün başlanğıcıdır. Yarandığı ilk dövrlərdə sadəcə müridlərinin dini-mənəvi ehtiyaclarını ödəyən Səfəviyyə təriqəti tarixi zərurət səbəbindən siyasi mübarizəyə qoşulmuşdur. Təriqətin ideoloji istiqamətində baş verən dəyişikliklər Qızılbaş ideologiyasının ortaya çıxması ilə nəticələnmişdir. Bu ideologiya altında başlanan siyasi mübarizənin nəticəsi olaraq güclü Səfəvilər dövləti yaranmışdır.

Səfəvilərin Ərdəbil hakimliyi və Qızılbaş ideologiyası mövzusu həm Azərbaycan, həm də Səfəvi tarixinin öyrənilməsi baxımından çox vacibdir. Azərbaycan tarixşünaslığında Səfəvi tarixi ilə bağlı sanballı monoqrafiyalar olduğu halda, tədqiqatçılarımız Səfəviyyə təriqəti və Qızılbaş ideologiyası mövzusunun kompleks şəkildə araşdırmamışdır. Yalnız Cəfər İbrahimovun mövcud problemə həsr olunmuş “Səfəvilərin Ərdəbil hakimiyyəti tarixinə dair”¹ adlı monoqrafiyası var. Lakin çox kiçik həcmi olan bu əsərdə (sadəcə 46 səhifədir) mövzunun tədqiqindən daha çox sovet ideoloqlarının, Leninizm, Marksizim ideologiyasının təbliğinə yer verilmişdir.

Tarix kitablarında Səfəvilərin Ərdəbildəki fəaliyyət dövrü və Qızılbaş ideologiyası mövzusu əksər hallarda ya Səfəvi tarixinin bir fəslə kimi öyrənilmiş, ya da ümumi tarix kitablarının bir-iki abzası şəklində verilmişdir. Mövcud dissertasiyada isə bu dövrün tarixinə dair bütün materiallar bir yerə toplanmış, kompleks şəkildə təhlil edilərək araşdırılmış və mövzunun mənbələr əsasında təhlilinə xüsusi səy göstərilmişdir. Qızılbaş ideologiyası mövzusunun araşdırarkən təkcə tarixi mənbələrə əsaslanmaqla bu problemi dərinlən anlamaq və tədqiq etmək mümkün deyil. İdeoloji məsələləri təhlil etmək üçün

---

¹İbrahimov C. Səfəvilərin Ərdəbil hakimiyyəti tarixinə dair. Bakı: Azərbaycan Pedaqoji Universiteti nəşriyyatı, 1960, 46 s.

fəlsəfi və dini biliklərin kompleks şəkildə istifadəsi zəruridir. Ona görə də mövzu araşdırılarkən tarixi mənbələrlə yanaşı, Azərbaycanın fəlsəfə tarixinə dair tədqiqatlara, Qurani-Kərimə, hədislərə və dini ədəbiyyatlara da müraciət edilmiş, Səfəviyyə təriqəti tarixi hərtərəfli formada tədqiq olunmuşdur.

Bu gün də aktuallığını qoruyan mövzunun araşdırılmasına əhəmiyyət verilməsinin səbəbi həmin dövrün dövlətçilik təcrübəsini öyrənmək, Səfəvi imperiyasının tədqiqata bir o qədər də cəlb edilməyən problemlərini mənbələr əsasında işıqlandırmaqdan ibarətdir.

Müstəqilliyimizi bərpa etdikdən sonra da Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tarixi ilə bağlı bir çox dəyərli əsərlər yazılmışdır. Lakin əfsuslar olsun ki, mövzuya müraciyyət edənlər arasında tarixçi olmayanlar da var və həmin "araşdırmaçıların" səthi yanaşmaları cəmiyyətdə düzgün olmayan informasiyaların yayılmasına səbəb olmaqdadır. Bu kimi məsələlər mövzu aktuallığını artırır. Belələrinə tutarlı cavab vermək və tarixi həqiqətləri ortaya çıxararaq insanları düzgün məlumatlandırmaq üçün Səfəvi tarixini, xüsusilə də Səfəviləri şeyxlikdən şahlığa aparan yol və bu yola işıq tutan Qızılbaş ideologiyası mövzusunu mənbələr əsasında yenidən, kompleks şəkildə araşdırmaq lazımdır.

Müasir dövrümüzdə Səfəvi mövzusu xarici tarixşünaslıqda da tədqiqata cəlb olunan aktual mövzulardan biridir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, xarici tədqiqatçıların monoqrafiyalarında maraqlı məlumatlarla yanaşı, qərəzli fikirlərə də rast gəlmək mümkündür. Məsələyə daha çox siyasi mövqedən yanaşan ingilis, rus, fars dilli müəlliflər Səfəvilər dövlətini yaradanların türk tayfaları olduğunu, Şah İsmayılın bu türk tayfalarına arxalanaraq dövləti qurduğunu, sarayda türkcə danışıldığını inkar edə bilməsələr də bu dövlətin fars, İran dövləti olması iddialarından əl çəkmirlər. Biz dissertasiyamızda fərqli dinlərdən və fərqli məzhəblərdən olan xarici araşdırmaçıların əsərlərindəki belə qərəzli yanaşmaları təhlil edərək, müxtəlif müqayisələr apararaq, məsələlərə mənbələr əsasında münasibət bildirmişik.

Həmçinin dünyada təriqətləşmə, məzhəbləşmə probleminin bu gün də müzakirələrə səbəb olması Səfəviyyə təriqəti, Qızılbaş

ideologiyası mövzunu aktual məsələyə çevirir. Bir çox hallarda Səfəviyyə təriqəti və Qızılbaş ideologiyası bugünkü İran Şiə dövlətinin dini ideoloji sistemi ilə eyniləşdirilir. Lakin biz tədqiqat işimizdə Xətəinin şeirlərinə, Şeyx Səfi buyruğuna² və mənbələrə istinad edərək Qızılbaşlığın hazırkı İran Şiəliyi ilə eyni mahiyyət daşımadığını göstərmişik.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz mövzu Türkiyə tarixşünaslığında da aktuallığını qoruyan əsas mövzulardan biridir. Osmanlı ilə Səfəvilər arasında uzun müddət gərginliyin olması, Osmanlı təəbəsi olan Anadolu türkman tayfalarının Səfəviyyə təriqətinə meyl etməsi, məzhəb ayrı-seçkiliyi kimi səbəblər Türkiyə tarixşünaslığında Səfəvi mövzuna subyektiv yanaşılmasına, Səfəvi tarixi ilə bağlı təhriflərə yol verilməsinə gətirib çıxarmışdır. Lakin son dövrlərdə Türkiyə hökuməti Səfəvi mövzusunun yenidən mənbələr əsasında, obyektiv şəkildə öyrənilməsinə marağı artırmaq üçün bu mövzunu araşdıran tədqiqatçılara təqaüdlər təyin edir. Buna görə də hazırda Türkiyə tarixşünaslığında Səfəvi dövlətinin Azərbaycan türk dövləti olmasını əsaslı şəkildə sübut edən, faktlarla zəngin yeni məqalə və monoqrafiyalar yazılmaqdadır. Digər tərəfdən Qızılbaş ideologiyası ələvilik adı altında Türkiyə ərazisində hələ də qalmaqdadır. Türkiyədə ələvilərlə bağlı ortaya çıxan problemləri aradan qaldırmaq üçün Qızılbaş ideologiyası və ələviliyin köklərinin araşdırılması məsələsinə hökumət tərəfindən xüsusi diqqət göstərilməkdədir.

Mövzunun Azərbaycan tarixşünaslığında öyrənilməsindən danışarkən ilk olaraq Oqtay Əfəndiyevin adını qeyd etməliyik. Onun “Azərbaycan Səfəvilər dövləti” adlı monoqrafiyası Səfəvilər dövləti tarixini öyrənmək baxımından çox qiymətli tədqiqat işidir.³ Əsərdə Səfəvilər dövlətin yaranması və XVI əsrdə bu dövlətin sosial-iqtisadi və siyasi tarixi hərtərəfli şəkildə araşdırılmışdır. Monoqrafiyada

---

² Şah İsmayıl Xətai əsərləri / Tərtib edənlər Ə. Səfərlı, X. Yusıflı. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s; Ergün S. N. Hataı Divanı, Şah İsmail Safevi edebi hayatı ve nefesleri. İstanbul: İstanbul Maarif kitaphanesi, 1956, 248 s; Şeyh Safi Buyruğu / Özetleyen: D.Kaplan. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfi yayınları, 2015, 520 s.

³Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı:Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1993, 301 s.

Səfəvilərin Ərdəbil dövrü və Qızılbaşlıqla bağlı məsələlərə isə qısa formada toxunulmuşdur.

Mövzu ilə bağlı məlumatlara Süleyman Əliyarlının redaktəsi ilə çap olunan “Azərbaycan tarixi” kitabında da rast gəlirik.⁴ Bu kitab Azərbaycan tarixinin uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədərki dövrünü əhatə etdiyi üçün burada Səfəvilərin Ərdəbil hakimiyyəti və Qızılbaş ideologiyası haqqındakı məlumatlar qısa verilmişdir. Lakin buna baxmayaraq, həmin məlumatlar çox tutarlı və elmi əhəmiyyətlidir. Alim özünün “Azərbaycanda bidətçilik hərəkatına dair ədəbi qaynaqların araşdırma təcrübəsindən” adlı məqaləsində Şah İsmayıl Xətəinin divanından tarixi mənbə kimi istifadənin konsepsiyasını hazırlayaraq tədqiqatçıların istifadəsinə təqdim etmişdir. Qeyd etdiyimiz məqalə tədqiqat işində əsas istiqamət kimi qəbul edilərək istifadə edilmişdir.⁵

Səfəvişünas alim Zabil Bayramlının “Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə olunmasında Türk Qızılbaş əyanlarının rolu”⁶ adlı tədqiqat əsərində qızılbaşların Səfəvilərin idarə sistemindəki əhəmiyyətli mövqeyi, Qızılbaş ideologiyasının təsiri ilə formalaşmış “xəlifətül-xüləfa” institutu və digər məsələlər haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır. Müəllifin ““Silsilətün-Nəsəbi Səfəviyyə” əsəri Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi” adlı araşdırması Səfəvilərin soykökü ilə bağlı mühim əhəmiyyətli farsdilli mənbənin tədqiqinə həsr olunmuşdur.⁷

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda olmuş Qərbi Avropa səyyahlarının səyahətnamələrini araşdırmış tarixçi alim Yaqub

---

⁴Azərbaycan tarixi.Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər / S. Əliyarlının redaktəsi ilə. Bakı: Çıraq, 2009, 872 s.

⁵Əliyarov S. Azərbaycanda bidətçilik hərəkatına dair ədəbi qaynaqların araşdırma təcrübəsindən// Azərbaycan filologiyası məsələləri, I buraxılış, Bakı: Elm, 1983, s. 179-204.

⁶Bayramlı Z.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə olunmasında Türk Qızılbaş əyanlarının rolu. Bakı: “Avropa” nəşriyyatı, 2015, 348 səh.

⁷ Bayramlı Z.H. “Silsilətün-Nəsəbi Səfəviyyə” əsəri Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi. Bakı: Avropa, 2019, 106s.

Mahmudovun əsərlərindəki məlumatlardan da tədqiqat işində istifadə edilmişdir.⁸

Mövzunun tarixşünaslığından bəhs edərkən Mirzə Abbaslının adını mütləq qeyd etməliyik. O, “Səfvətüs-səfə”ni və digər vacib mənbələri tədqiq edərək Səfəvilərin etnik və dini mənsubiyyəti haqqında maraqlı və tarixi gerçəkliyə dayanan məlumatlar vermişdir.⁹

Professor Şahin Fərzəliyev Azərbaycan tarixinin 1404-cü ildən 1478-ci ilə qədərki siyasi tarixi hadisələrinə həsr olunmuş “Əhsənüt-təvarix” adlı qaynağı hərtərəfli araşdıraraq əldə etdiyi materialları dövrün digər mənbələrinin uyğun faktları ilə müqayisəli təhlil etmiş və “Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə”¹⁰ adlı monoqrafiyasını ərsəyə gətirmişdir. Dissertasiya işində bu əsərə yeri gəldikcə toxunulmuş və əsərdəki faktlardan hadisələrin müqayisəli təhlilində istifadə edilmişdir.

Son dövrlərdə Səfəvi tarixi və Səfəvi şeyxlərinin fəaliyyəti haqqında araşdırma aparan Azərbaycan tarixçilərindən biri də Namiq Musalıdır. Onun tədqiqatlarında mövzu ilə bağlı tutarlı məlumatlar mövcuddur.¹¹

Azərbaycanın XV-XVI əsr tarixinin tədqiqatçılarından olan Nərgiz Axundovanın Azərbaycanda sufilinin inkişafı haqqında yazdığı monoqrafiyasında Səfəvilərin soykökü və ilk Səfəvi şeyxləri haqqında maraqlı məlumatlar yer almışdır. Dissertasiya işində bu əsərdəki məlumatlardan da istifadə edilmişdir.¹²

Dissertasiyamızda Azərbaycanın XV-XVII əsrlərdəki sosial-iqtisadi və siyasi tarixinə dair araşdırmaları ilə tanınan D. Əzimli, X.

---

⁸Mahmudov Y.M. Öyrənilməmiş səhifələr. Bakı: Gənclik, 1972, 97 s.; Səyyahlar Azərbaycana gəlir. Bakı: Gənclik, 1977, 138 s.; Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. Bakı: Gənclik, 1985, 184 s.

⁹Abbaslı M. Səfəvilər'in. Kökenine Dair. // Belleten cilt. XL, Sayı. 156, Ankara: Türk Tarix Kurumu Basımevi, 1976, s. 287- 329.

¹⁰Fərzəliyev Ş. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə. (Həsən bəy Rumlunun “Əhsənüt-təvarix” əsəri üzrə). Bakı: Elm nəşriyyatı, 1983, 150 s.

¹¹Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti (Tarix-i Aləmara-yi Şah İsmayıl əsəri əsasında). Bakı: Elm və təhsil, 2011, 485 s.

¹²Ахундова Н. Развитие суфизма в Азербайджане: возвышение шейха Сефи Аддина Исхака Ардебилли в эпоху Илханата. Баку: ИПО Турхан, 2017, 248 с.

Qasimov, R.Ağayev, Z.Həsənalıyev¹³ kimi çağdaş tarixçilərin monoqrafiya və məqalələrindəki məlumatlardan istifadə edilmişdir.

Azərbaycan tarixçilərindən S.Aşurbəyli və M. Nemətovanın¹⁴ əsərləri də mövzunun araşdırılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Dissertasiya işində istifadə etdiyimiz ədəbiyyatlar arasında Türkiyə tarixşünaslığına məxsus tədqiqatlar çoxluq təşkil edir. Bu isə Qızılbaş ideologiyasının Şərqi Anadoluda geniş yayılması ilə əlaqədardır. Faruk Sümerin dediyi kimi təriqətin başı Ərdəbildə olsa da, gövdəsi Anadoluda idi.¹⁵ Faruk Sümerlə yanaşı Türkiyə tarixçilərindən Mehmet Saray və Zeki Velidi Toganın¹⁶ əsərlərində də Səfəvi tarixi ilə bağlı maraqlı məlumatlarla yanaşı, qərəzli fikirlərə də rast gəlirik. Lakin onu da qeyd edək ki, adını çəkdiyimiz Türkiyə tarixçilərinin bir çoxu Səfəvilərin mənşəyinin qeyri-türk olduğunu yazaraq və qızılbaşlığa qarşı yanlış yanaşmalar ortaya qoyaraq qeyri-obyektiv mövqe nümayiş etdirmişlər. Bunun səbəbi Səfəvi-Osmanlı dövlətləri arasında münaqişələrin olması və məzhəbi mövqedən yanaşmalarıdır. Lakin son dövrdə yazılan ciddi tarixi tədqiqat əsərlərində bu yanaşmada dəyişiklik hiss olunmaqdadır. Müasir dövrün tədqiqatçılarından Tufan Gündüz, Cihan Aydoğmuşoğlu, Ömer Faruk Teber, Mustafa Ekinci¹⁷ mötəbər mənbələrə istinad

---

¹³ Əzimli. D. Azərbaycanın Qərbi Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələri və Türkiyə (XV əsrin II yarısı-XVII əsrin I yarısı). Bakı: Turxan NPB, 2014. -292 s; Qasimov X. Azərbaycan mədəniyyəti (XVI-XVII əsrlər). Bakı: Nurlan, 2002, 170 s; Ağayev R.Ə. Azərbaycan və Mərkəzi Asiya dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri (XV-XVI əsrlər). Bakı: Kür, 2004, 151 s; Həsənalıyev Z. XVII əsrdə Səfəvi dövlətinin beynəlxalq əlaqələri. Bakı: Nurlan, 2007, 344 s.

¹⁴ Aşurbəyli S.B. Şirvanşahlar dövləti (VI-XVI əsrlər). Bakı: Avrasiya press, 2006, 416 s; Nemətova M.X. Azərbaycanın epiqrafik abidələri (XVII-XVIII əsrlər). Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1963, 157 s.

¹⁵ Sümer F. Safevi dövlətinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu türklerinin rolü. s.9.

¹⁶ Sümer F. Safevi dövlətinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu türklerinin rolü (Şah İsmail ile Haleflerive Anadolu Türkleri). Ankara: Güven matbaası, 1976, 265 s; Saray M. Türk-İran münasibetlerinde şiiğin rolü. Ankara: Türk Kültürü Araşdırmalar Enstitüsü, 1990, 162 s; Togan Z.V. Sur l'origine des safavides. Melanges Le Massignon, vol. III, Damas, 1957, s. 557.

¹⁷ Gündüz T. Son kızılbaş Şah İsmail. İstanbul: Yeditepe yayınevi, 2017, 176 s; Aydoğmuşoğlu C. Safeviyyə tarikati tarihi. Ankara: Berikan yayınları, 2014, 96 s;

edərək Səfəvilərin Ərdəbildəki fəaliyyət dövrü və Qızılbaş ideologiyası haqqında obyektiv məlumatlar verməyə çalışırlar.

Mövzunu tədqiq edərkən ən çox ideoloji məsələlərlə bağlı məlumatlar toplamaqda çətinlik çəkdik. Dövrün siyasi tarixi ilə bağlı kifayət qədər mənbə və tədqiqat əsəri əldə edə bilsək də Qızılbaş ideologiyası ilə bağlı mənbələrdəki məlumatların az olması reallığı ilə qarşılaşdıq. Bu səbəbdən Qızılbaş ideologiyası mövzusunun təsəvvüf edə bilmək üçün bəzi əsərlərdəki məlumatlara, dövrün türkmən tayfalarının adət-ənənələrinə, dini düşüncələrinə, Səfəvi dərviş və ozanlarının, həmçinin Şah İsmayıl Xətəinin özünün divanındakı şeirlərə, “Şeyx Səfi buyruğu”na¹⁸ əsaslanaraq öyrənməyə və tədqiq etməyə çalışdıq.

Qızılbaş ideologiyasını araşdırarkən İrene Melikoff, Ahmed Yaşar Ocak və Mehmet Rıhtımın¹⁹ tədqiqatlarından geniş şəkildə istifadə etmişik. Bu əsərlər ideoloji məsələləri tədqiq edərkən istiqamətimizi dəqiqləşdirməkdə bizə yol göstərmişdir.

Frits Mayarın araşdırmalarında İslam mistizmi daxilində qızılbaşlıq məsələsinə toxunulmuş²⁰ və qızılbaşlığın daha çox təsəvvüfi istiqamətləri işıqlandırılmışdır. Digər bir Avropalı şərqşünas

---

Teber Ö. F. XVI. Yüzyılda Kızılbaş fərklişməsi: İlahiyat doktoru. ... dok. tezi. Ankara: 2005, 210 s; Ekinci M. Anadolu Aleviliğinin Tarihsel Arka Planı. İstanbul: Beyan yayınları, 2002, 240 s.

¹⁸ Şah İsmayıl Xətəi. Keçmə namərd körpüsündən: Şerlər və poemalar. Bakı: Yazıçı, 1988, 344 s; Şah İsmayıl Xətəi əsərləri / Tərtib edənler Ə. Səfərli, X. Yusifli. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s; Aslanoglu İ. Şah İsmail Hatai (Divan, Dehname, Nasihatname ve Anadolu Hataileri). İstanbul: Der yayınları, 1992, 566 s; Ergün S. N. Hatai Divanı, Şah İsmail Safevi edebi hayatı ve nefesleri. İstanbul: İstanbul Maarif kitabhanesi, 1956, 248 s; Şeyh Safi Buyruğu / Özetleyen: D.Kaplan. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 2015, 520 s.

¹⁹ Melikoff İ. Destan`dan masal`a türkoloji yolculuğu. Çeviri: T. Alptekin. İstanbul: Demos, 2008, 271 s. ; Kırkların Ceminde. Türkçesi: T. Alptekin. İstanbul: Demos, 2007. 196 s.; Uyur idik uyardılar. Alevi bektaşları araşdırmaları // türkçesi: T. Alptekin. İstanbul: Cem yayınevi, 1993, 288 s; Ocak A. Y. Türk sufiliğine bakişlar. İstanbul: İletişim yayınları, 2016, 272 s; Rıhtım M. Azərbaycan tasavvuf tarixinde ilk sufiler // Journal of Kafkaz university (history, low and political sciences). N-29, 2010, s 102-111;

²⁰ Meier F. Essays on İslamic Piety and Mysticism. trans: by J. O`Kane. Leiden: Brill, 1999, 752 p.

alim Rocer Seyvori də Səfəvi tarixini araşdırmış və tədqiqat əsərinin əvvəlində Səfəviyyə təriqəti, təriqətin rəhbərləri və ideoloji istiqaməti haqqında məlumatlar vermişdir.²¹ Avropalı daha bir müəllif A.C.Nyuman Səfəvi dövləti tarixinə həsr etdiyi əsərində Ərdəbil şeyxlərinin fəaliyyəti dövrünə cüzi də olsa yer ayırmışdır.²²

Rus tədqiqatçılarından V.V.Bartold, B.N.Zaxoder və İ.P.Petruşevskinin²³ əsərlərində də Səfəvilərin etnik kimliyi, onların dini-ideoloji mənsubiyyəti məsələlərinə toxunulmuşdur. Ancaq bu müəlliflərdən İ.P.Petruşevski istisna olmaqla, digərlərindən heç biri Səfəvilərin Ərdəbil hakimiyyətini ətraflı tədqiq etməmişdir. Onlar bu məsələyə əsərlərində ötəri toxunmuş və ciddi nöqsanlara yol vermişlər.

İ.P. Petruşevskinin əsərlərində Səfəvilərin Ərdəbil hakimiyyəti və Səfəvilərin ideologiyası haqqında elmi əhəmiyyətli faktlar vardır. O, Səfəvilər tarixinə Azərbaycan tarixinin bir parçası kimi yanaşmışdır və Səfəvi dövlətini Azərbaycan dövləti olaraq tədqiq etmişdir.

Dissertasiyamızda İran tarixçilərindən Nizaməddin Mücib Şeybani²⁴ və Rəhimzadə Səfəvinin²⁵ əsərlərindən də istifadə etmişik. İran tarixçiləri müraciət etdikləri mənbələrdən əldə etdikləri faktları müqayisəli təhlil aparmadan təsvir edirlər. Elə bu səbəbdən də düzgün

---

²¹Savory R. M. The Safavid State and Polity. Cambridge: Cambridge university, 1974, 220 p.

²²Newman A. J. Safavid İnan Rebirth of a Persian Empire. London and NewYork: I.B. Tauris, 2006,281 p.

²³ Bartold V.V. Məsəlman dünyası tarixində Xəzəryanı bölgələrin yeri. Terc: Z.Bünyadov və N. R. Ağayeva. Bakı: Elm, 1999. 160 s; Заходер Б. Н. Средиземноморье и Передняя Азия (сXI по XVIII вв). Москва: Изд-во МГУ, 1940, 132с; Петрушевски И. П. Государство Азербайджана в XV веке // Сборник статей по истории Азербайджана. Выпуск I. Баку: Изд. Академии Наук, 1949, с. 153-213; Ислам в Иране в VII-XV веках. Ленинград: Изд. Ленинградского Университета, 1966, 400с.; Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI начале XIX вв. Ленинград: Изд. ЛГУ, 1949, 379 с.

²⁴ نظام الدين مجير شيباني، تشكيل شاهنشاهی صفویه، تهران: چاپخانه دانشگاه، 1346، 273 ص.
²⁵ رحيم زاده صفوی. شرح جنگها و تاريخ زندگانی شاه اسمعیل صفوی، تهران، بیروز، 1346، 211 ص.

elmi nəticələr əldə edə bilməmişlər. Digər tərəfdən bütün məsələlərə “irançılıq konsepsiyası”ndan yanaşan həmin tarixçilər fars milliyətçiliyi mövqeyindən çıxış edirlər.

Mövzunun obyektı və predmeti. Səfəvilərin Ərdəbil hakimliyi və Qızılbaş ideologiyası mövzusunun obyektı XIII əsrdən XVIII əsrin 30-cu illərinə qədər tarixi proseslərdə aktiv iştirak edən Səfəviyyə təriqəti və Səfəvilər dövlətidir. Tədqiqatın predmeti isə Səfəvilərin mənşəyi, Səfəviyyə təriqətini quran və təriqətin müridlərinin sayını artıran Səfəvi şeyxləri, Səfəviyyə təriqətinə bağlanan tayfalar, təriqətin siyasi proseslərə qoşulması və mübarizəsi, təriqətin ideoloji sistemi və Qızılbaş ideologiyasıdır.

Mövzunun obyektini və predmetini araşdırmaq üçün mötəbər mənbələrdən istifadə etmək lazımdır ki, bunları da a) farsdilli mənbələr; b) Osmanlı mənbələri; c) səyahətnamələr; d) tarixi sənədlər olaraq təsnifləndirə bilərik.

Bu mənbələrdən ilk olaraq Şeyx Səfiəddin əl-Ərdəbilinin həyat və fəaliyyətindən bəhs edən “Səfvətüs-səfa”nın adını qeyd etməliyik. Əsər Şeyx Sədrəddinin müridi olmuş Təvəkkül bin Bəzzaz tərəfindən qələmə alınmışdır. Müəllif on iki fəsildən ibarət olan əsəri 1357-ci ildə tamamlamışdır. Şah I Təhmasibin (1524-1576) əmri ilə əsəri Məhəmməd bin Hüseyn Katib Nişati 1543-cü ildə türk dilinə tərcümə etmişdir. “Şeyx Səfi Təzkirəsi”nin Nişati tərəfindən türkcəyə tərcüməsinin Sankt-Peterburq şəhərindəki Saltıkov-Şedrin adına kütləvi kitabxanada saxlanılan mütərcim nüsxəsini Möhsün Nağısoylu və Sevər Cabbarlı Azərbaycan dilində tərtib edib 2010-cu ildə nəşr etdirmişlər.²⁶

Şeyx Səfiəddin, onun əcdadları və xələfləri, həmçinin Qızılbaş ideologiyası haqqında dövrün ümumtarix səpkisində yazılmış narrativ qaynaqlardan olan və Xandəmir ayaması ilə tanınan Qiyasəddin ibn Hümamməddin əl-Hüseynin (1415-1535/1537) “Tarix-i həbibüs-siyərfi əxbar əfradi-bəşər” adlı əsərində elmi əhəmiyyətli faktlar

---

²⁶Şeyx Səfi Təzkirəsi. (“Səfvətüs-səfa”nın XVI əsr türk tərcüməsi)/Tərtibçilər və nəşrə hazırlayanlar: M.Nağısoylu, S.Cabbarlı, R.Şeyxzamanlı.Bakı: Nurlan, 2010, 932 s.

vardır. Tədqiqat işində ayrı-ayrı hissələri Avropa dillərinə tərcümə edilərək nəşr olunan əsərin Tehran çapından istifadə edilmişdir.²⁷

Tədqiqata cəlb edilmiş mənbələr içərisində anonim müəllif tərəfindən yazılmış “Tarixi-ələməra-yi Şah İsmayıl” əsəri araşdırdığımız problemin ətraflı öyrənilməsi baxımından çox böyük elmi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Mənbənin elmi tənqidi mətni Y.Şükri tərəfindən “Aləməra-yi Səfəvi” adı ilə h.1363-cü ildə Tehranda nəşr edilmişdir.²⁸

Qızılbaş ideologiyasını araşdırarkən istifadə etdiyimiz digər mənbə Həsən bəy Rumulun “Əhsənüt-təvarix”²⁹ əsəridir. Əsərin əldə olan cildlərinin birincisində 1404-1494-cü illərin, ikincisində isə 1494-1578-ci illərin tarixi hadisələri öz əksini tapmışdır. Mənbə Oqtay Əfəndiyev və Namiq Musalı tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş və hər iki cild bir kitab daxilində Kastamonuda nəşr edilmişdir.³⁰

Dövrün ən mötəbər mənbələrindən biri İsgəndər bəy Münşinin (1560-1634) üç cildli “Tarixi-ələməra-yi Abbasi” əsəridir. Bir müddət qızılbaş ordusunda qulluq edən, dövlət xadimləri xidmətində olan və nəhayət saray münşiləri sırasına daxil olan İsgəndər bəy Münşi qızılbaşlığın və Qızılbaş ideologiyasının nə olduğunu yaxşı bildiyi üçün əsərində bu bərdə çox böyük elmi əhəmiyyət kəsb edən məlumatlar vermişdir. Biz, araşdırma apararkən əsərin Oqtay Əfəndiyev, Namiq Musalı və Şahin Fərzəliyev³¹ tərəfindən tərcümə edilmiş variantlarından istifadə etmişik.

---

²⁷ تریخیبیبالسیر فی اخبار افرادیشر، تالیفغیاثالدینبنهمامالدینالحسینبالمعدوعوبهخواندامیر، جلد چهارم، تهران، انتشارات دانشگاه، 1333، 796 ص.

²⁸ عالم آرای صفوی، به کوشش یدالله شکر، تهران: انتشارات اطلاعات، 1363، 688 ص

²⁹ احسنالتواریخ، تالیفحسنرملو، بسعیوتصحیحچارلسنارمنسین، تهران: از انتشارات کتابخانه صدر، 1342، 541 ص، احسن التواریخ، تالیف حسن رملو، به احتتامام عبد الحسین نوای، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، 1349، 539 ص.

³⁰ Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvarix (Tarixlərin ən yaxşısı). Fars dilindən tərcümə və şərhlər AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., professor O.Əfəndiyev, t.ü.f.d., dosent N. Musalı. Kastamonu, 2017

³¹ İsgəndər bəy Münşi. Tarix-i ələməra-yi Abbasi (Abbasiın dünyanı bəzəyən tarixi). Farscadan tərc., ön sözlük, şərhlərin və göst. müəll. O.Əfəndiyev və N.Musalı. I cild. Bakı: Təhsil, 2009, 792 s; İsgəndər Bəy Münşi Türkman. Dünyanı bəzəyən Abbasiın

İstifadə etdiyimiz mənbələrdən biri də Vəliqulu ibn Davudqulu Şamlının “Ğesəsül-xaqani”³² əsəridir. Mənbədə Şeyx Səfiəddinin nəsil şəcərəsi haqqında məlumatlara xüsusi yer verilmişdir.

Səfəvilərin Ərdəbil hakimliyi və Qızılbaş ideologiyası ilə bağlı olaraq istifadə etdiyimiz mənbələrdən bir digəri Məhəmməd Yusif Qəzvininin “Xolde-bərin”³³ əsəridir.

Səfəvilər dövrünün tarixçilərindən Seyid Hüseyn bin Murtuza Hüseyni Astrabadinin “Əz Şeyx Səfi ta Şah Səfi”,³⁴ Molla Kamalın “Do kitabı-nəfis əz mədəreki-əvvəliyye-yi tarixi-Səfəviyan”³⁵ Şeyx Hüseyn bin Şeyx Abdal Zahidinin “Silsilətün-nəsəbi Səfəviyyə”³⁶ və bir çox digər tarixçilərin əsərlərindəki mövzu ilə bağlı materiallar da həmçinin tədqiqata cəlb edilmişdir.

Osmanlı tarixçisi Mүнəccimbaşy Ahmet Dede öz tarix kitabında Səfəvilərin ilkin dövr tarixi haqqında məlumatlar vermişdir. XVII əsr Osmanlı tarixçisi olan Mүнəccimbaşının “Səhaifül-əxbar fi-vəkayül-əsar” adlanan əsərinin birinci cildi İsmayıl Erünsal tərəfindən latın hərfləri ilə türkcə nəşr edilmişdir.³⁷ Bu bölmədə Anadoludakı türkman tayfaları ilə bağlı Osmanlı dövlətinin həyata keçirməyə çalışdığı siyasət və bu siyasətin nəticəsi olaraq Anadolu türkmanlarının Səfəvilərə meyl etməsi haqqında maraqlı məlumatlar var.

Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tarixinə dair xeyli sayda səyahətnamələr mövcuddur. Xüsusilə Venesiyalı elçilərin

---

tarixi (Tarix-e ələmaraye-Abbasi).Fars dilindən çevirən Ş. Fazil. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 1400 s.

³²قصص الخاقاني، نویسنده ولی قلی بن داودقلی شاملو. تصحیح و پاورقی: دکتر سیدحسن سادات ناصری، جلد 1-2، تهران، 1371، 201+524

³³محمد یوسف قزوینی، خلد برین، تهران: چاپخانه شیرین، 1372، 900 ص.؛ همچنین رجوع شود به نسخه خطی موزه بریتانیا

³⁴سید حسین بن مرتضی حسینی آسترآبادی، تاریخ سلطانی از شیخ صفی تا شاه صفی، تهران: چاپخانه بهمن، 1358، 311 ص.

³⁵ملا کمال بن جلال الدین محمد منجم، زبدة التواریخ، نسخه خطی؛ همچنین دو کتاب نفیس از مدارک اولیه تاریخ صفویان، خلاصة التواریخ – تاریخ ملا کمال، اراک، 1334، 127 ص.

³⁶شیخ حسین پسر شیخ ابدال پیزرا حراحدی. سلسلهالنسبصفوییه. تهران، ایرانشهر، 1343، 110 ی

³⁷Mүнəccimbaşy A. D. Sehaif ül Ahbarfi Vekayi ül Asar. Arapçadan terc: İ. Erünsal. I cilt. Yayınlayan: Tercüman qazetesi. İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1979, 300 s.

səyahətnamələrində I Şah İsmayla qədərki Səfəvi-Qızılbaş nümayəndələri haqqında maraqlı faktlara rast gəlmək mümkündür³⁸.

Tədqiq etdiyimiz mövzu ilə bağlı istər yerli, istərsə də xarici qaynaqların çoxunun sifarişlə yazılması, eləcə də bu əsərlərin bir çoxunun avtoqraf nüsxəsinin qalmaması və sonrakı əlyazma nüsxələrinin zamanın hökmünə uyğun dəyişikliklərə məruz qalması səbəbindən mənbələrdən əldə etdiyimiz faktları müqayisəli təhlil edərkən diqqətli olmağa çalışmışıq.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın yazılmasında əsas məqsəd Səfəvilərin Ərdəbil hakimliyi və Səfəviyyə təriqətindən yola çıxaraq formalaşan Qızılbaş ideologiyası kimi əsas məsələləri ilkin qaynaqlardan istifadə etməklə kompleks şəkildə təhlil edib, tarixi həqiqətləri üzə çıxararaq işıqlandırmaqdır. Qarşıya qoyulan məqsədə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Mövzu ilə bağlı mənbə materiallarını təhlil edərək Səfəviyyə təriqətinin yaranması ərafəsi və dövründə mövcud olan sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyəti öyrənmək;

- Səfəviyyə təriqətinin yaradıcısı Şeyx Səfiəddin əl-Ərdəbilinin əcdadları ilə yanaşı onun etnik və dini mənsubiyyətini təhlil etmək;

- Səfəviyyə təriqətinin yaranması və Şeyx Səfiəddindən I Şah İsmayla qədər fəaliyyət göstərmiş olan Səfəvi şeyxlərinin həyat və fəaliyyətini araşdırmaq;

- Şeyx Cüneydin dövründə Səfəviyyə təriqətində dini-ideoloji istiqamətin siyasi istiqamətə doğru dəyişməsinin səbəblərini müəyyən etmək;

- Şeyx Heydərin Qızılbaş ordusunu formalaşdırması prosesini və hərbi-siyasi fəaliyyət istiqamətini araşdırmaq;

- Səfəviyyə təriqəti və Qızılbaş ideologiyasının əsas prinsiplərini aydınlaşdırmaq;

- Qızılbaş ideologiyana arxa duran zümrələri və onların bu ideologiyanı qəbul etmələrinin səbəblərini təhlil etmək;

---

³⁸A narrative of Italian travels in Persia in the fifteenth and sixteenth centuries / trans. Charles Grey Esq. London: Hacluyt society, 1873, 268 p.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatın metodoloji əsasını mənbələrdəki tarixi faktların dürüstlüyünün üzə çıxarılması üçün mövcud faktların müqayisəli təhlili, qiymətləndirilməsi və ümumiləşdirilməsi təşkil edir. Mənbələrdəki faktlara müraciət edərkən tənqidi yanaşma metodundan da istifadə edilmişdir. Tədqiqat işi aparılarkən dövrlə bağlı əsas mənbələr öyrənilmiş, obyektiv surətdə ciddi təhlillər aparılaraq ümumi nəticə əldə edilmişdir. Mənbələrlə yanaşı tarixşünaslıq əsərlərindən istifadə zamanı da tənqidi yanaşma, təhlil və müqayisəli yanaşma metoduna müraciət edilmişdir. Dissertasiya işinin tədqiqində kompleks və sistemli yanaşma metodundan istifadə olunaraq bir sıra məlumatların həqiqiliyini müəyyən etmək mümkün olmuşdur. Mövzunun ideoloji istiqamətinin tədqiqi ilə bağlı tarixi-genetik, dini-ideoloji kimi üsulları özündə əks etdirən elmlərarası metodlardan istifadə edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar.

- Səfəviyyə təriqəti yarandığı ilk dövrlərdə yalnız sufi-dərviş təriqəti olmuşdur;

- Şeyx Cüneyd təriqətin ideoloji sistemində dəyişiklik edən və dövlət yaratmaq ideaları ilə çıxış edən ilk Səfəvi şeyxidir;

- Şeyx Heydər öz müridlərini digər təriqətin üzvlərindən fərqləndirmək və təriqətin gücünü nümayiş etdirmək üçün qırmızı, on iki dilimli papaqdan istifadə məcburiyyətini tətbiq etmişdir;

- Qızılbaş ideologiyasında şiəliyin izləri ilə yanaşı sufilik ənənləri də qorunurdu;

- Qızılbaş ideologiyasının tərəfdarları və davamçılarının Anadolunun və Azərbaycanın türk tayfaları olması müdafiə olunan əsas müddələrdəndir;

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi yeniliyini şərtləndirən əsas cəhətlər aşağıdakılardır:

- Səfəvilərin Ərdəbil hakimliyi və Qızılbaş ideologiyası birlikdə, kompleks şəkildə ilk dəfə araşdırılmışdır;

- Səfəvilərin əcdadı olan ilk Səfəvi şeyxləri haqqında Vəliqulu Davudqulu Şamlının “Gəsəsül-xaqani”, Yusif Vəzir Qəzvininin “Xolde-bərin”, Molla Kamalın “Do kitabı-nəfis əz mədareki-əvvəliyyə-yi tarixi-Səfəviyan” əsərlərində yer alan məlumatlar Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə istifadə edilmişdir;

- Səfəvilərin etnik kimliyi məsələsi tədqiqat işində dəqiqləşdirilmiş və Şeyx Səfiəddin əl-Ərdəbilinin nəşəbi haqqında “Səfvətüs-səfa” əsərində yer alan bir sıra yeni məlumatlar dissertasiya işinə daxil edilmişdir;

- Səfəviyyə təriqətinin ilk dövrlərində mövcud olan dini düşüncə sistemi geniş şəkildə öyrənilmiş və Səfəvi şeyxlərinin dini baxışlarının zamanla necə dəyişdiyi mənbələr əsasında ardıcıl olaraq izlənilmişdir;

- Qızılbaş ideologiyasının təməl prinsiplərinin yer aldığı “Şeyx Səfi buyruğu” ilk dəfə tədqiqata cəlb edilmişdir;

- İdeoloji məsələlərin təhlili zamanı Şah İsmayıl Xətəinin divanından geniş şəkildə istifadə olunmuşdur;

- Qızılbaşlıq mövzusu tədqiq edilərkən mənbə və tarixşünaslıq əsərləri ilə yanaşı, Qurani-Kərimə, hədis kitablarına, dini-ideoloji ədəbiyyatlara və fəlsəfə tarixi ilə bağlı əsərlərə də müraciət edilmişdir;

- Avropa və Türkiyə tədqiqatçılarının “heterodoks İslam”, “xalq İslamı” anlayışlarının əvəzinə “şifahi İslam” terminindən istifadə edilmişdir;

- Səfəviyyə təriqətinə arxa-dayaq olan qızılbaş tayfaları, abdal, dərviş, əxi, qazi qrupları haqqında da yeni fikirlər dissertasiya işində yer almışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti: Dissertasiyada ilk qaynaqlardan əldə edilmiş materialların müqayisəli təhlili əsasında yeni elmi müddəaların irəli sürülməsi və tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılması elmi-nəzəri baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Elə bu səbəbdən dissertasiyanın materialları və əldə edilmiş nəticələrindən ali məktəblərin mühazirə və seminarlarında, tarix fakültələrində ixtisas kurslarının aparılmasında, dərslik və dərs vəsaitlərinin yazılmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işi Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya işinin əməli müddəaları müəllifin dərc edilmiş məqalələrində, beynəlxalq və respublika konfranslarındakı çıxışlarında əks olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyanın ümumi həcmi. Üz qabığı və mündəricat 938 işarə, giriş 27881 işarə, I fəsil 86267 işarə, II fəsil 50088 işarə, III fəsil 99639 işarə, nəticə 10618 işarə, istifadə edilmiş ədəbiyyat 25852 işarə olmaqla dissertasiyanın ümumi həcmi 162 səhifə və 301283 işarədən ibarətdir.

II. DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **“Giriş”** hissəsinə dissertasiya mövzusunun aktual olduğunu sübut edən faktlar daxil edilmiş, mənbə və ədəbiyyatlar təhlil olunmuş, dissertasiya işinin məqsəd və vəzifələri ilə yanaşı xronoloji çərçivəsi, nəzəri-metodoloji əsası və praktik əhəmiyyəti izah edilmiş, həmçinin əsas elmi yeniliklərin qısa xülasəsi verilmişdir.

Dissertasiyanın birinci fəslı **“Səfəvi sufi-dərviş cəmiyyəti”** adlanır və üç yarım fəsildən ibarətdir. Birinci fəslin ilk yarım fəsli **“Səfəvi sufi-dərviş cəmiyyətinin yaranması ərafəsi və dövrün sosial-iqtisadi, siyasi vəziyyəti”** adlanır.

Moğol yürüsləri insanların təkcə maddi cəhətdən deyil, mənəvi cəhətdən də əzilməsinə səbəb olmuşdur. Belə bir vəziyyətdə mənəvi boşluğu dolduran və insanı uca tutan bir çox dini-ideoloji istiqamətlər formalaşmış və kütlələri öz ətrafında birləşdirə bilmişdir. Z.Bayramlı və B.Şabiyevin birlikdə müəllifi olduqları kitabda qeyd edildiyi kimi **“ölkədə hökm sürən ictimai intizamsızlıq, yoxsulluq, insan təhlükəsizliyinin olmaması, əhali üzərində hakim olan qorxu və dəhşət təsəvvüf hərəkatının genişlənməsinə təkan vermişdir.”**³⁹

Təsəvvüf hərəkatının genişlənməsi ilə yaranan təriqətlərdən biri də Səfəviyyə təriqəti olmuşdur. Sufi-dərviş ordeni kimi yaranan Səfəviyyə təriqətində sonradan Şiə meylləri ortaya çıxmağa başlamışdır.

Teymurilər dövründə öz müridlərinin sayının çoxluğu ilə fərqlənən Səfəviyyə təriqəti Əmir Teymurun Ərdəbil və ətrafındakı kəndləri Darülrşada verməsi ilə iri torpaq sahibinə çevrilmiş olur. S.Əliyarlının redaktəsi ilə çap olunan **“Azərbaycan tarixi”** kitabında qeyd edilir ki, XV əsrin I yarısının sonlarında Səfəviyyə təriqəti lideri Şeyx İbrahim Şahənşahın (1429-1447) Ərdəbil vilayətinin irsi feodal

---

³⁹Bayramlı Z., Şabiyev B.(həmmüəllif) Azərbaycan Səfəvi Dövləti (XVI-XVIII əsrlər). Bakı. Elm və Təhsil nəşriyyat. 2017, s 6

hakimi olması ilə təriqətin hərbi siyasi təşkilatı ruhani dövlətə çevrilir.⁴⁰

Dissertasiyanın “**Şeyx Səfiəddin İshaqın əcdadları, etnik və dini mənsubiyyəti**” adlanan ikinci yarım fəslə təriqətin yaradıcısı Şeyx Səfiəddinin əcdadları və onun etnik, dini mənsubiyyəti haqqındadır.

İki Sünni məzhəbli dövlət arasında (Qərbdə Osmanlı və Şərqdə Özbəklər) yerləşən Səfəvilərin soy ağacını bilərəkdən İmam Əliyə bağlamağa çalışılmasındakı əsas məqsəd Şiə məzhəbini qəbul edərək bu dövlətlərdən fərqlənmək və güclərini bu üsulla artırmaq olmuşdur. Lakin nə rəsmi yazışmalarda, nə də dövrün səyyahlarının səyahətnamələrində Səfiəddinin və onun nəslinin seyid və ya ərəb əsillili olması haqqında heç bir məlumat rast gəlinməmişdir.

Fars millətçiliyinə xidmət edən bəzi tarixçilər Səfəvilərin soyunu ərəbləşdirmə ilə bərabər farslaşdırmağa da çalışmış, lakin bu işdə xüsusi əmək sərf etsələr də nəticə əldə edə bilməmişlər.

Bəzi qərb tarixçiləri bu fikri yenidən ortaya atsalar da bunu mənbələrlə təsdiq edə bilməmişlər. “Kembric İrand tarixi” kitabının Səfəvilər dövrünə həsr olunmuş bölümündə Təvəkkül ibn Bəzzaz və Şeyx Hüseyin Zahidin əsərlərinə istinad edən H.Roemer yazır ki, mənbələrdə Səfəvilərin ərəb mənşəli olması məlumatı hakim sülalə tərəfindən saxtalaşdırılmış şübhədən qaynaqlanmışdır.”⁴¹

Səfəviləri fars kimi qələmə verənlər rus tarixçilərinin bu fikri əsaslandırmaq üçün istifadə etdikləri arqumentlərdən biri I Şah İsmayılın Təbrizə daxil olduqdan sonra “Şahənşah” titilunu qəbul etməsi məsələsidir. Onlar bunu Səfəvilərin bu titulu qəbul etməkdə məqsədlərinin Sasanilərlə olan əlaqəni göstərmək istəkləri ilə əlaqələndirirlər⁴². Mövzunu araşdıran Oqtay Əfəndiyev Səfəvi tarixi ilə bağlı ilkin mənbələrdə bu fikrin öz təsdiqini tapmadığını, dövrün

---

⁴⁰ Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər. / S. Əliyarlının redaktəsi ilə. Bakı: Çıraq, 2009, s. 323

⁴¹ The Cambridge History of İslam. The central İslamic lands from pre-İslamic times to the first World War / Editby: P.M. Holt, A.K.S. Lambton, B. Lewis. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, p. 394.

⁴² Иванов М.С. История Ирана. Москва: Издательство Московской Университета, 1977, с. 231

salnaməçisi Əli Zeynalabdinin Şirvandakı döyüş zamanı Qızılbaşların Fərrux Yasarın ordusunu “Müaviyə oğlu Yezidə iqtida edənlər... Kərbəla yezidləri, Şirvanın Sasani nəsilli yezidləri” deyə adlandırması cümlələrini əsas gətirərək Səfəvi salnaməçisinin Sasanilərə yaxşı münasibət göstərmədiyini qeyd edir.⁴³

Səfəvilərin soy məsələsi bəzi siyasi səbəblərə bağlı olaraq çox zaman mübahisə mövzusu olsa da, dövrün qaynaqlarındakı elmi əhəmiyyətli faktlar və səyahətnamələrdəki Səfəvi sarayında türkcənin işlənməsinə dair məlumatlar Səfəvilərin türk soyundan gəldikləri faktını aydın şəkildə ortaya qoymaqladır.

XIV əsrə aid möhtəbər mənbə hesab edilən “Səfvətüs-səfa”nın bizə verdiyi ən dəyərli məlumat ondan ibarətdir ki, əsərdə Səfiəddin əl-Ərdəbiliyə dəfələrlə “Türk Piri” deyə müraciət edilir. Səfiəddin əl-Ərdəbili hələ iyirmi yaşında ikən özünə ruhani rəhbər axtarmaq məqsədi ilə Şiraza gedib-gələrkən Ruknəddin Beyzavi, Mövlanə Raziyyəddin, Sədi Şirazi, Şeyx Zahirəddin, Əmir Abdullah kimi mütəfəkkirlərlə görüşlərində onlar hər dəfə Şeyxə “Ey Piri Türk” (ey türk piri) deyə müraciət etmişlər.⁴⁴

Birinci fəslin üçüncü yarımfəslə **“Səfəvi sufi-dərviş cəmiyyətinin yaranması. İlk Səfəvi şeyxləri”** adlanır. Bu yarımfəsilə Şeyx Səfiəddin əl-Ərdəbili, Şeyx Sədrəddin, Şeyx Xoca Əli və Şeyx İbrahim haqqında məlumatlar vardır.

Şeyx Səfiəddinin 1300-cü ildə Ərdəbildə əsasını qoyduğu “Səfəviyyə” təriqəti ilk yarandığı zaman sufi-dərviş təriqəti kimi fəaliyyət göstərmişdir. Doğrudur, Şeyx Səfiəddin Şeyx Zahid Gilaninin sağlığında Zahidiliyin təmsilçisi olmuşdur. Amma Zahidiyyə adı qalıcı olmamış, Şeyx Zahid Gilaninin ölümündən sonra Zahidiyyədən Xəlvətlik və Səfəviyyə adlanan iki müstəqil təriqət yaranmışdır. Özünlü sufizm və hürufilik kimi təriqətləri ilə bağlı olan Səfəviyyə

---

⁴³Эфендиев О.А. Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века. Баку: Изд. АНАзерб. ССР, 1961, с. 91; Хасə Зейнəлабидин Əли Əбди бəй Ширazi. Тəкмилəтүл-əхбар (Сəфəви дөвртү- Тəһмасиб дөвртүнүн тарихи). Fars dilindən tərcümə, müqəddimə və şərhlər Ə. H. Rəhimlinindir. Bakı: Elm, 1996, s. 32.

⁴⁴ Şeyx Səfi Təzkirəsi. (“Səfvətüs-səfa”nın XVI əsr türk tərcüməsi)/Tərtibçilər və nəşrə hazırlayanlar M.Nağısoylu, S.Cabbarlı, R.Şeyxzamanlı. Bakı: Nurlan, 2006, s. 64-73.

təriqəti, eyni zamanda əxilər, usta şagirdlərinin gizli təşkilatları və XV əsrdə Osmanlıda cərəyan edən Simavilər hərəkatı ilə də bağlı idi.⁴⁵

Səfəviyyə təriqətinin müridləri şeyxlərinə qəlbən bağlı idilər və onların məsləhət və əmrlərini sorğu-sual etmədən qəbul edirdilər. Səfəvilər dövlətini qələbəyə aparan ünsürlərdən biri elə bu olmuşdur. Başladığı yola inanaraq, şeyxlərinə bağlı olaraq davam etmələri qələbənin səbəblərindən biri olmuşdur.

Dissertasiyanın ikinci fəslı **“Ərdəbildə ruhani-feodal hakimliyinin meydana gəlməsi”** adlanır və üç yarım fəsildən ibarətdir. İkinci fəslin ilk yarım fəsli isə **“Şeyx Cüneydin dini-ideoloji və siyasi fəaliyyəti”** adlanır.

Şeyx Cüneydin (1447-1460) Səfəviyyə təriqətinin lideri olması bu təriqətin taleyində dönüş nöqtəsi hesab edilir. Şeyx Cüneydlə təriqət açıq-aşkar siyasi proseslərə müdaxilə edərək dövlət qurmaq iddiası ilə çıxış etməyə başlayır. Onun dövründə təriqətdə Şiəliyə və siyasətə meyl açıq şəkildə görünməyə başlayır.

Bu məsələlərə görə həm əmisi Şeyx Cəfər, həm də Cahanşah Baharlı tərəfindən qəbul olunmayan Şeyx Cüneyd 1448-ci ildə Ərdəbil dərgahını tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır. Belə bir vəziyyətdə, Cahanşah Baharlı ilə mübarizə aparmaq niyyətində olan Həsən bəy Şeyx Cüneydi Diyarbəkirə dəvət edir. İsgəndər bəy Münşinin yazdığına görə Həsən bəy Şeyx Cüneyd və onun məyyətinı (məyyə- heyət, yoldaş deməkdir – G.R.) çox hörmət və izzətlə qarşılamışdır.⁴⁶

Şeyx Cüneyd 1459-cu ildə daha da güclü bir mövqeyə sahib halda yenidən Ərdəbilə gəlir və buradan çərkəzlərə qarşı cihad yürüşünə başlayır. Şirvan şahı I Xəlulullah və Cahanşah Baharlı qüvvələrini birləşdirərək Şeyx Cüneydin ordusunun irəliləməsinə mane olurlar. Şirvanşahlar dövlətinin tarixinin araşdırmaçısı Sara Aşurbəylinin məlumatına görə Şeyx Cüneydlə Şirvanşah və Qaraqoyunluların

⁴⁵Bayramlı Z., Şabiyev B.(həmmüəllif) Azərbaycan Səfəvi Dövləti (XVI-XVIII əsrlər). Bakı. Elm və Təhsil nəşriyyat. 2017, s. 7.

⁴⁶İsgəndər bəy Münşi. Tarix-i ələmərə-yi Abbasi (Abbasi dnyanı bəzəyən tarixi). Farscadan tərcümənin, ön sözün, şərhlərin və göstəricilərin müəllifləri AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., professor O.Əfəndiyevvət.e.n. N.Musalı. I cild. Bakı: Təhsil, 2009, s. 62.

birləşmiş ordusu arasında əsas döyüş Samur çayının sol sahilində Qıpçaq kəndinin yaxınlığında baş verir.⁴⁷ 1460-cı ildə baş verən döyüşdə Şeyx Cüneyd aldığı ox yarısından sonra elə oradaca vəfat edir.

Təriqət bu döyüşdə öz Şeyxini itirsə də zəifliyə yox olmur. Çünki, Şeyx Cüneydin ətrafında birləşən müridlər bütün ruhları ilə ona bağlı idilər. Ona tamamən təslim olub, bütün əmirlərini sorğulamadan icra edirdilər. Mürşidə tam bağlılıq sufiliyin əsas prinsiplərindən idi. Əslində bu bağlılıq yarandığı ilk dövrlərdən təriqətin daxilində var idi. Şeyx Cüneyd isə bu inancdan siyasi məqsəd üçün istifadə edən ilk Səfəvi şeyxi oldu.

II fəslin ikinci yarımfəsli “**Şeyx Heydər in hərbi-siyasi fəaliyyəti**” adlanır.

Sultan Cüneyd ölürkən şeyxliyi Həsən bəy Bayandurlunun bacısı Xədicə bəyimdən olan oğlu Heydərə vəsiyyət edir. Şeyx Heydər 9 yaşına qədər dayısı Həsən bəy Bayandurlunun yanında qalaraq saray tərbiyəsi görmüş, onun tərəfindən şeyxlik məqamı üçün xüsusi hazırlanmış, 1468-ci ildən Ərdəbil dərğahını idarə etməyə başlamışdır. Müneccimbaşı yazır ki, dərğahın rəhbərliyinə başlayarkən hələ 10 yaş olmasına baxmayaraq Şeyx Heydər Ərdəbil dərğahı əvvəlki qüdrətinə qovuşmuş oldu. Hər yerdən, xüsusilə Anadoludan minlərlə müridi yenə də bu dərğahı ziyarət etməyə başladı.⁴⁸

Şeyx Heydər Ərdəbil dərğahını ziyarət etmək üçün gələn müridlərinin qabiliyyətlərini yoxlayır, döyüşməkdə mahir olanları ordusuna cəlb edirdi. Dərğaha gələn müridlərinin bəzilərini də xəlifə təyin edib təbliğat üçün öz məmləkətlərinə göndərirdi. Səfəvi təriqətinin müridlərinin “qızılbaş” adlandırılması da Şeyx Heydər in adı ilə bağlıdır. O, öz döyüşçülərinə on iki imamı təmsil edən on iki dilimli qırmızı zolaqlı papaq qoymaları əmrini verir. Bu hadisədən sonra Səfəviyyə təriqəti müridləri qızılbaş adlanmağa başlayır. Səfəvilərin gücləndiyi bir vaxtda 1478-ci ildə Həsən Padşah

---

⁴⁷Aşurbəyli S.B. Şirvanşahlar dövləti (VI-XVI əsrlər). Bakı: Avrasiya press, 2006, s. 297.

⁴⁸Müneccimbaşı A. D. Sehaif ül Ahbarfi Vekayi ül Asar. Arapçadan terc: İ. Erünsal. I cilt. Yayınlayan: Tercüman qazetesi. İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1979, s. 181.

Bayandurlu vəfat edir və onun yerinə hakimiyyətə oğlu Sultan Yaqub (1478-1490) gəlir. Sultan Yaqub Səfəvi təriqətinin gücünün artdığını və dövləti üçün təhlükə yaratdığını başa düşdüyündən Şeyx Heydərə qarşı mübarizə mövqeyi tutur. Nəticədə, Ağqoyunlularla təriqət arasında münasibətlər gərginləşir. Belə bir zamanda Şeyx Heydər öz gücünü göstərmək üçün atası kimi Dağıstana, çərkəzlər üzərinə cihad məqsədiylə tərəfdarlarını toplayaraq Azərbaycanın şimalına - Şirvana yürüşlərə başlayır.

Dərbənd üzərinə yürüşdə uğur qazana bilməyən Şeyx Heydər geri qayıdaraq Şirvan və Ağqoyunluların birləşmiş qoşunları üzərinə hücum edir.⁴⁹ Hicri tarixi ilə 893-cü il, Rəcəb ayının 29-unda (miladi 9 iyul 1488-ci il) Tabasaran hüduqlarında Heydər in ordusu ilə birləşmiş qüvvələr üz-üzə gəlir və Şeyx Heydər in ordusu döyüşdə məğlub olur. Bu döyüş haqqında Faruk Sümer yazır ki, sofular (sufilər) həqiqətən igidliyin haqqını versələr də Şeyxlərinin bir oxla vurulub ölməsi səbəbi ilə məğlub oldular.⁵⁰

Səfəviyyət təriqətinin şeyxlikdən şahlığa doğru keçid yolundakı üçüncü təşəbbüskarı Şeyx Sultanəli olmuşdur. O, Ağqoyunluların daxilində baş verən hakimiyyət çəkişmələrindən istifadə edərək babasının və atasının yarımçıq qalmış siyasətini davam etdirməyə başlayır. Şeyx Sultanəlinin təriqətin başına keçməsi (1493-1494) xəbərini eşidən Səfəviyyət müridləri yenə də təriqətin ətrafında birləşirlər. Şeyx Sultanəli də tərəfdarlarından ibarət ordu hissələrini bərpa etməyə başlayır. Lakin Ağqoyunlularla mübarizədə Sultanəli də qələbə qazana bilmir.

Qeyd etmək zəruridir ki, 34 ilin içərisində Səfəvilərin 3 lideri öldürülmüşdür. Əslində, bu hadisələrdən sonra təriqət təsirini itirmiş olmalı idi. Amma bunun əksinə Qızılbaş ideologiyası müridləri arasında öz əvvəlki təsirindən heç nə itirməyərək möhkəmlənməyə davam etmişdir. Nəticədə, Şah İsmayılın başçılığı ilə uzun və çətin

---

⁴⁹Sarwar G. The History of Shah İsmail Safawi. Aligarh: Knirtit, Baptist Mission Press, 1939, p. 25.

⁵⁰Sümer F. Safevi devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu türklerinin rolü (Şah İsmail ile Haleflerive Anadolu Türkleri). Ankara: Güven matbaası, 1976, s. 10.

mübarizənin ardından Səfəvilər tarixdə dərin izlər buraxmış olan bir dövlət qurmuşlar.

Dissertasiya işinin III fəslı **“Qızılbaş ideologiyası”** adlanır və iki yarımfəslə bölünür. Birinci yarımfəsilə **“Qızılbaş ideologiyasının yaranması və ideologiyanın əsas prinsipləri”** araşdırılmışdır.

Səfəviyyə təriqətinin - Qızılbaşlıq ideologiyasının əsas elementlərinin əks olunduğu Şah İsmayıl Xətai irsinə baxdığımız zaman bu ideologiyanın ilk nəzərə çarpan tərəfi sufi baxışları olur. Səfəviyyə təriqəti bir sufi-dərviş təriqəti olaraq yaranmışdır.

Sufilik və təsəvvüf anlayışları həmişə qoşa işlənən anlayışlar olmuşdur. Təriqətlər mövzusunu araşdıran Yaqub Babayev sufizmlə təsəvvüf anlayışlarının eyni mənalı olduğunu yazır və onun izahını belə verir: “Sufizm və təsəvvüf orta əsrlərdə İslam aləmində geniş yayılmış dini-fəlsəfi, mistik, mənəvi-əxlaqi düşüncə və davranış sistemidir”.⁵¹ Belə sufi-təsəvvüfi baxışlar daha çox türk tayfalarının İslam anlayışına yaxın idi. Onlar İslamı qəbul etdikləri halda, bu dini keçmiş inanclarından qalma adətləri tərək etmədən ona uyğunlaşdıraraq yaşayırdılar. Bunun əsas səbəbi o idi ki, şəhər mədəniyyəti yaratmış türklərdə mədrəsə təhsili olduğu üçün onlar İslamı mədrəsədə Qurandan və hədislərdən öyrənmişdilər və mövcud qaydalara dində buyrulduğu kimi riayət edirdilər. Yaylaq-qışlaq təsərrüfatı ilə məşğul olan bir qisim türklərdə isə daim köç halında olduqları üçün İslamın təməl qaydaları haqqında bilikləri səthi idi və İslamı eşitdikləri şifahi qaynaqlardan öyrənmişdilər. Bu da onların keçmiş inanc sistemindən tam olaraq ayrılmasına təsir edən ən mühim amillərdən olmuşdur.

Nəticədə, sufilik, keçmiş dini inanclardan qalma həyat tərzi və Şiəlik meyllərinin vəhdətindən yeni bir ideologiya - Qızılbaş ideologiyası formalaşdı.

III fəslin ikinci yarımfəslı **“Qızılbaş ideologiyasına arxa-dayaq olan qüvvələr”** adlanır.

Qızılbaş ideologiyasının əsas tərəfdar qüvvəsi Anadolu, İraq və Azərbaycanda yaşayan türkman tayfaları olmuşdur. Mənbələrdə bu tayfalar haqqında geniş məlumatlar var. Oruc bəy Bayat 32 tayfa və oymağın adını çəkmiş və dövlətin bütün vəzifələrinin onların əlində

---

⁵¹Babayev Y. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm hürufizm. Bakı: Nurlan, 2007, s. 8.

olduğunu göstərmişdir. Onun qeyd etdiyi bu 32 oymaq, tayfa və elin ən iriləri ustaclu, şamlı, əfşar, türkman, qacar, zülqədər, təkəli və bayat idi.⁵² İ.P. Petruşevski qeyd edir ki, XV əsrdə Səfəvilərin istinadgahını Azərbacanın köçəri tayfaları təşkil edirdi. Sonralar bunlara qızılbaş adı verildi. İlk zamanlar onlar yeddi tayfadan (şamlu, rumlu, ustaclu, təkəli, əfşar, qacar, zülqədər) ibarət idilər. Bunlardan yalnız şamlu və rumlu tayfaları tamamilə Səfəvilərə bağlı idilər. Başqa tayfaların isə yalnız bir hissəsi Səfəvilərə tabe olmuşdur.⁵³ Ş. Fərzəliyev bu yeddi tayfanın adını çəkərək yazır ki, bu tayfalar “müqəddəs” Səfəvi şeyxlərinin itaətinə girərək özlərini mürid, sufi, dərviş adlandırsalar da həqiqətdə Səfəvilərə xidmət edən qoşun funksiyasını daşıyırdılar.⁵⁴

Səfəvilərin güvənərək yola çıxdığı qüvvələr sadəcə məlum tayfaların nümayəndələri deyildi. Onlarla yanaşı əhalinin müxtəlif sosial zümrələri arasında da qızılbaşlıq geniş yayılmaqda idi. Qızılbaş ideologiyasının prinsipləri hansı sosial zümrənin düşüncələrinə yaxın idisə həmin zümrə Səfəvi tərəfdarına çevrilirdi.

Dissertasiya işinin “Nəticə” hissəsində tədqiqata yekun vurulmuş, tövsiyələr qeyd olunmuş və müvafiq elmi ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Aşağıda gəldiyimiz nəticələrin bir neçəsi qeyd edilmişdir:

1. Bir sıra tarixçilər həm Şeyx Səfiəddinin, həm də ilk digər şeyxlərin zamanında təriqətin Sünni şafi meyilli olduğunu yazırlar. Amma biz araşdırmamızın nəticəsində heç bir ciddi mənbədə Şeyx Səfiəddinin şafi məzhəbindən olması qeydinə rast gəlmədik. Dövrün ən möhtəbər mənbəsi olan “Səfvətüs-səfa”da yer alan məlumata görə yarandığı ilk dövrlərdə Səfəviyyə təriqətinin ətrafında fərqli məzhəblərdən olan insanlar toplanmışdır. Bu

---

⁵²Üç Osmanlı Tarihi: Oruç Beğ Tarihi / Hazırlayan: Atsız N. Ankara: Ötüken, tarisiz, s.90.

⁵³Petruşevski İ.P. XV əsrdə Azərbaycan dövlətləri. // Azərbaycan EA Tarix və Fəlsəfə İnstitutunun əsərləri. I cild. Bakı:1994, s.101.

⁵⁴Fərzəlibəyli Ş.F. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası (XV - XVI əsrlər). Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyatı, 1995, 145 s.

məlumatı əsas gətirərək, bu təriqətin hər hansı bir məzhəbə aid olmadığını deyə bilərik.

2. Səfəvilərin soy məsələsi və Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin etnik mənsubiyyəti bəzi siyasi səbəblərə bağlı olaraq mübahisə mövzusu olsa da, dövrün qaynaqlarındakı elmi əhəmiyyətli faktlar, səyahətnamələrdəki Səfəvi sarayında türkcənin işlənməsinə dair məlumatlar, həmçinin Səfvətüs-səfa”da Şeyx Səfiəddin “ Türk piri” kimi müraciət olunması Səfəvilərin türk soyundan gəldiklərinin isbatıdır.

3. Səfəvilər dövləti qurulana qədər Səfəvi şeyxləri Ərdəbilin rəsmi hakimi olmamışdır. XV əsrdə Qaraqoyunlu tayfa birliyinə daxil olan cəgırlilər buranın hakimi idilər. Lakin Ərdəbil təkkəsinin böyük nüfuza və iri torpaq mülkiyyətinə sahib olması tarixi ədəbiyyatda çox zaman Səfəvilərin Ərdəbil hakimliyi kimi təqdim olunur.

4. Qızılbaşlıqla indiki İran Şiəliyini eyniləşdirmək olmaz. Hər nə qədər tərkibində Şiəlik elementləri yer alsada Qızılbaş ideologiyası marjinal Şiə məzhəbli təriqət deyildi. Qızılbaşlığın ilk dövrlərində yazılmış mənbələrin heç birində digər rəşidi xəlifələrə hörmətsizlik ifadələrinə rast gəlmirik. Mənbələrdə Şeyx Səfinin özünün dörd xəlifəyə də hörmət etdiyi ifadələri də qeyd edilmişdir. Şah İsmayıl Xətəinin şeirlərində də digər xəlifələr haqqında mənfi fikirlərə rast gəlinməməsi bunun sübutudur.

Qızılbaş ideologiyasına bağlılıq Səfəvilər dövlətinin uzun müddət mövcudluğunu təmin edir. 200 illik zaman kəsiyində baş verən mübarizə güclü liderin, uyğun zamanın və güclü inancın nəticəsində qələbə çalır. Həmin mübarizə nəticəsində tarixdə dərin izlər buraxmış Səfəvilər dövlətinin əsası qoyulur.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin çap edilmiş aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Ərdəbil dərğahında dini ideologiyanın siyasi ideologiyaya doğru dəyişməsi//Tarix və onun problemləri. Bakı, 2016, №1, səh. 19-25.
2. Background of the Kizilbash ideology//Сборник научных работ «Гилея: научный вестник». Киев, 2016, Выпуск 114 (11). стр. 137-141.
3. Səfəviyyə Sufi-dərviş hərəkatı və Qızılbaş ideologiyası// Strateji Araşdırmalar Mərkəzi “Strateji təhlil”. Bakı, 2016, Say 3-4 (17-18) səh. 231-243.
4. Qızılbaşlar kimdir//Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 93 illiyinə həsr edilmiş Gənc tədqiqatçıların IV beynəlxalq konfransı materialları (toplu). II kitab. Bakı, 2016, səh. 1644-1646.
5. Şeyx Heydər Səfəviyyə təriqətinin rəhbəri kimi//“Müstəqil Azərbaycanın 25 il ərzində keçdiyi tarixi yol” mövzusunda keçirilən elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2016, səh. 79-81.
6. Səfəviyyə təriqəti və Anadolu türkmənləri//Gənc Türkoloqların I Türkoloji qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş “Müasir türkoloji tədqiqatlar: problem və perspektivlər” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları . Bakı, 2016, səh. 44-45.
7. Səfəvi Şeyxlərinin Qızılbaşlığı təbliğat üsulları və bu təbliğatın nəticələri//Tarix və onun problemləri. Bakı, 2017, №4, səh. 20-24.
8. XII-XIII əsrlərdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyət// Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. Bakı, 2017, №4, səh. 101-106.
9. Halk İslamı və Kızılbaşlıq//Akademik Hassasiyyətlər. Ankara, 2017, sayı: 8, sayfa. 24-30.
10. Şeyx Səfi buyruğunun Ələvi tarixində yeri//“İslam Həmrəyliyi-2017: reallıq və perspektivlər” mövzusunda Respublika elmi-metodik konfransının materialları. Bakı, 2017, səh. 230-231.

11. Səfəviyyə təriqətinin Anadoluda yayılması//Ümummillî lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş “Heydər Əliyev və milli mənəvi dəyərlərimiz” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2017, səh. 284-285.
12. Səfəviyyə təriqətinin yaradıcısı Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin etnik və dini mənsubiyyəti//Ümummillî Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri VIII beynəlxalq konfransının materialları. Bakı, 2017, səh. 511-513.
13. Səfəviyyə təriqətinin yaradıcısı Şeyx Səfiəddinin dini mənsubiyyəti//Dedicated to the 94th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev I international scientific conference of young researchers proceedings. 2nd book. Baku, 2017, səh. 1067-1068.
14. Səfəviyyə təriqətinin yaranması dövründə Azərbaycanda sosial-iqtisadi, siyasi vəziyyət//“Azərbaycanda türk xalqları tarixinin tədqiqi və tədrisi məsələləri” Respublika elmi-praktik konfransı. Bakı, 2017, səh. 89-93.
15. Şeyx Heydər in Səfəvi dövlətini qurmaq uğrunda apardığı mübarizə//“Gənc alimlərin II beynəlxalq elmi konfransı” konfrans materialları. Gəncə, 2017, səh. 135-136.
16. Шейх Ибрагим как глава ордера Сефевийе//Сборник научных работ «Гилея: научный вестник». Киев, 2018, Выпуск 128 (1), стр. 117-119.
17. Səfəvilinin təbliğat üsulları//Dedicated to the 95th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev II international scientific conference of young researchers proceedings. 2nd book. Baku, 2018, səh. 1710-1712.
18. Səfəvi şeyxlərinin Osmanlı sultanları ilə münasibətləri//“Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-100: Müsəlman Şərqində İlk Parlamentli Respublika” beynəlxalq elmi konfransının xülasələri. Bakı, 2018, səh.19.

19. Qızılbaş ideologiyasının tərəfdarı olan tayfalar//“Dünya azərbaycanlıları: Tarix və müasirlik” III beynəlxalq elmi konfransı xülasələr. Bakı, 2018, səh.47-48.
20. Səfəviyyə təriqəti şeyxlərinin Osmanlı sultanları ilə münasibətləri//Din araşdırmaları jurnalı. Bakı, 2019, №1(2), səh. 271-282.
21. Qızılbaş ideologiyası Şah İsmayıl Xətəinin şeirlərində//“Al Farabi” 6th International Conference on Social Sciences proceeding book. Adana, 2019, p.47.
22. Взаимосвязь между группами эхи, абдал и кызылбашам // Общественные науки в современном мире: политология, социология, философия, история. сб. ст. по материалам XXXVIII междунар. науч. практ. конф. No 9(30). Изд. «Интернаука», Москва, 2020. с.5-9.
23. Şah İsmayıl Xətəinin dünyagörüşündə təsəvvüf və şiəliyin vəhdəti//Bakı Universitetinin Xəbərləri.Bakı, 2020, №3, səh. 123-129.

Dissertasiyanın müdafiəsi 28 oktyabr 2022-ci il tarixində saat 12:00-da Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.20 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ-1148, Bakı şəhəri, Z. Xəlilov küç., 23

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Bakı Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 28 sentyabr 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 30.06. 2022

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 48 045 işarə

Tiraj:100